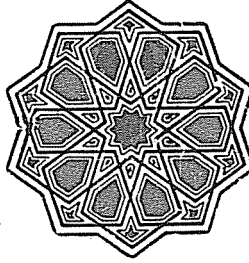

ANKARA ÜNİVERSİTESİ

İLÂHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ

ANKARA ÜNİVERSİTESİ İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
TARAFINDAN YILDA BİR ÇIKARILIR

Cilt : XXII

BİRÛNÎ'NİN TÜRKOLOJİ İLE İLGİLİ OLARAK VERDİĞİ BİLGİLER

Dr. Günay TÜMER

X-XI. Yüzyıllarda Orta Asya'da Afrigoğulları, Ziyarîler ve Me'munoğulları gibi mahallî hükümdarlıklarda, daha sonra büyük Gazne Devletinde başarılı ilmî çalışmalarda bulunmuş olan Bîrûnî (362/973 - 453/1061 - bize göre¹) sadece Türk-İslâm âleminin değil, bütün dünyanın yetiştirdiği ender simalardandır. Devrinin çok ilerisinde bir ilmî metodolojiye sahip bu büyük ve çok yönlü bilgin, batı teknolojisine temel veren özgül ağırlık belirlemelerinden trigonometriyle ilgili buluşlarına, filolojik araştırmalarından astronomi-geodezi alanındaki icatlarına kadar çok geniş bir çalışma alanı bulmuştur.

Bîrûnî'nin esas künyesi "*Ebu'r-Reyhân Muhammed b. Ahmed*" iken bu şekilde nisbe'lendirilmesi onun doğup büyüdüğü Harizm (Kâs)'in dıştaki bölümüne mensup olduğunu ifade etmekle beraber, aynı zamanda dışarıdan oraya göçeden bir aileye, Arapça ve Farsça'yı sonradan öğrendiğini söylemesine göre, o sıralarda o bölgede şehirlere göçetmekte olan Türk asıllık bir aileye mensubiyetini de ifade eder². Bîrûnî kelimesinin Beyrûnî şeklinde kullanıldığını da görüyoruz³.

Bîrûnî'nin geniş filolojik bilgisi yanında Türkçe'nin bazı diyalektlerine de vâkıf olduğu anlaşılıyor. Bunu "*Tahdidü Nihâyâtî'l-Emâkin litashîhi Mesâfâtî'l-Mesâkin*" adlı eserinde bulunan, onun tarihî ve coğrafi olaylar üzerinde dururken takip ettiği metoda da ışık tutan sahifelerinden anlatacağız.

Bîrûnî, geodezi ile ilgili olan bu eserinde esas konulara geçmeden bir giriş yapmayı uygun bulmuş, ilim, ilimler tablosu, ilimlere olan ihti-

1 Bkz. Günay Tümer, Bîrûnî'ye Göre Dinler ve İslâm Dini, 20-1, Ankara 1975.

2 Bkz. A.g.e., 12-7, 19-20, 22.

3 Bkz. A.g.e., 17-8; A.g.y., Beyrûnî'ye Armağan Tanıtımı, Hâhiyat Fak. Der. C. XXI, 432, Ankara 1976.

yağ, ilimlerin nasıl çıktığı, geodeziye olan ihtiyaç gibi konuları anlatırken ilk ilimlerin tıp ve baytarlık olabileceği, çünkü insanın önce kendisini ve ona en faydalı olan canlıları düşünmesi gerektiği gibi buluşlarıyla bu anlatımını kuvvetlendirmişti. Âlem, âlemin hudûsu, dünyanın yaratılış tarihine de eğilen Bîrûnî, bu hususta çeşitli dinler ve kutsal kitapların dediklerini karşılaştırıp Kur'an ve sahih hadislerin bu konu karşısında, diğer eserlerinde pek yerinde bulunduğu, tutumunu tesbit ettikten sonra jeolojik oluşum meseleleri üzerinde duruyor. Bu arada Arabistan çölünün eskiden denizle kaplı iken denizin çekilmesiyle meydana geldiğini, o bölgede havuz ya da kuyu kazıldığında kum ve çakıl taşlarından ibaret tabakalara tesadüf edilmesi, bu tabakalardan çıkan çakıl taşlarını kırıp bakınca bunların içinde sedef, boncuk, midye kabukları çıkması ile izah ederken Biruni, içinde bazı fosiller bulunan bu gibi taşların Cürcan-Harezmi arasındaki kum çölde de bulunduğunu hatırlıyor ve bölgenin meydana gelişi, Türklerin oradaki yerleşme yerleri ve dilleri hakkında bilgi veren şu açıklamalarda bulunuyor⁴:

Burası eski zamanlarda küçük bir deniz gibi idi. Zira Belh ırmağı olan Ceyhun'un Hazretti Denize doğru mecrâsı sözü edilen çöl üzerinde Belhan adıyla bilinen kasaba yönünde idi. Batlamyus (Ptoleme)'un Coğrafya kitabında bu ırmağın "Arkanya", yani Cürcan Gölüne döktüğü zikrediliyor. Batlamyus'un zamanından bizim zamanımıza kadar 800 seneye yakın bir zaman geçmiştir. Demek o zaman Ceyhun, Zeme ile Âmû'ye arasındaki bir mevziden şimdi çöl olan bölgeye dökülüyordu. Sonraları bu ırmağın yolu kapanarak suyu Guz arazisi taraflarına sarmış. Fakat o zaman yolu bugün Aslan ağzı denilen ve Harezmi ahalisi nezdinde Sekrûş-Seytan diye bilinen dağa tesadüf etmiş. Bundan dolayı su orada toplanarak yükselmiştir.

Yukarıda adı geçen dağın yukarı bölümünde dalgaların izi göze çarpar. Aralıklı olan taşlara su fazla basınç yaparak ağırlığı haddini aşınca dağ yarmış, bir miktar gitmiş, sonra Farab'a doğru sağ tarafa,

4 "Bugün bile Başkurt 'Kara söz' lerinde zikri geçen "Alp"ler, çoğu zaman deniz altına inerek ikinci bir âleme çıkarlar. O yeni dünyada da dağlar, taşlar, göller, hayvanlar vb. bulunur. Yahut karasözlerdeki bu alpler birkaç deniz geçerek hiç insan ayağı değmemiş dik kayalı dağlar, sık ormanlıklardan daha ilerilerde fırtınalar vb. tesadüf ederler. İşte bunların hepsi, Ural havzasını su kaplamış olduğu devirdeki ve Ural denizi kuruyarak Aral ve adalar meydana çıkmaya başladığı vakitlerdeki olaylardan kalmış efsanevi sözleri hatırlatıyor. Çünkü karasözlerdeki alplerin ikinci dünyada değil, belki şu dünyada su kaplamış yerlerde ya da susuz yerlerde yürümüş olduklarında şüphe yoktur" (Bkz. Başkurt Oymağı Mecmuası, Sa. 1, 20-1, 1925).

yani bugün Fehmî diye bilinen bir macraya sapmıştır. İnsanlar bu ırmağın her iki tarafına 300 den çok şehir ve köy yapmışlardır. Bunların eserleri bugüne kadar kalmıştır. Bir müddet sonra bu macraya da önceki haller arız olarak bu da kapanmış, bunun üzerine su sol tarafa Peçenek arazisine, yani Harizm ile Cürcan arasındaki çölde bulunan Mezdbest Vadisi diye bilinen macraya sapmış ve pek çok yerleri uzun yıllar mamur ettikten sonra burası da harap olmuş ve ahali Hazer Denizi sahiline göçmüşlerdir. Bunlar Lan ve As cinsinden olup bugünkü dilleri Harizmce ile Peçenekçe'nin karışımından meydana gelir. Sonra bu suyun tamamı Harizm'e doğru akmıştır. Önceleri oraya kayalarla kapatılmış yerden sözülecek bu suyun az bir bölümü gelirmiş. Bugün Harizm sınırı başlangıcında olan bu kayalı bölgeyi su yarmış ve orayı su altında bırakmış, o zamandan itibaren orasını göl haline koymuştur. Bu ırmağın suyu çok ve cereyanı şiddetli olduğundan kaldırıp getirdiği çamurdan dolayı bulanıktır. Bu su yüzüne yayıldıkta kaldırıp getirmiş olduğu toprak dolmaya başlayarak ırmağın döküldüğü yerden itibaren yavaş yavaş yer yükselmiş ve kara olarak meydana çıkmıştır. Bu suretle gölün sürekli uzaklaşması sonucu Harezmi bütün bütün ortaya çıkmıştır. Nihayet göl, önüne durmuş olan dağa kadar uzaklaşmış, dağı aşması mümkün olmadığından, Kuzey'e doğru, yani bugün Türkmenlerin oturduğu araziye sapmıştır. Bu denizcik ile önceleri Mezdbest Vadisinde bulunan arasında az bir aralık vardır. Mezdbest'te olan denizciğin yeri bugün çorak ve girilmez bir bataklık halinde olup Türkçe "*Hiz Tengizi*", yani Kız Denizi diye bilinir⁵.

Birünî, kendi ifadesiyle yukarıda teşekkülünü anlattığımız bölgedeki Kas'ta doğup buralarda büyüdüğünden bölgeyi çok iyi bilmekteydi. Bu bölge için çok kıymetli bilgileri içinde bulundurduğu anlaşılabilir "*Ahbârü'l-Hârizm*" (*Müsâmeretu Ahbârü'l-Hârizm*) adlı eseri günümüze gelmemiştir. Kâtib Beyhâki'nin Harizm tarihi ile ilgili olarak verdiği bilgiler, Birünî'nin bahsettiğimiz bu eserinden alınmadır. Beyhâki, bu bilgileri Birünî'nin tarihçiliğine olan güveninden tereddütsüzce alıp naklettiğini belirtir⁶. Birünî'nin "*el-Asârü'l-Bâkiye anî'l-Ku-*

5 Birünî, Tahdîdu Nihâyâtü'l-Emâkin litashîhi Mesâfâtü'l-Mesâkin, 22-3, Ankara 1962 (M. Tavit Tanci nesri).

6 Ebu'l-Fazl Muhammed b.Huseyn Kâtib Beyhâki, Târih-i Beyhâki (Târih-i Mes'ûdî), II/811, Tahran 1326.

rûnî'l-Hâliye" adlı eseri islâmdan önceki Harizmşahlarm menşe' ve sıralarını göstermek bakımından yegâne kaynaktır.

Birûnî bölgesinin tarihiyle, coğrafyasıyla, örf ve âdetleriyle, her şeyiyle ilgilenmişti. Merak, teccüss ve öğrenme hırsı, onun şahsiyet yapısının temel taşı idi. Bir misâl verelim: Curcan'da bir ağaç vardı. Bu ağaç bir pınarın içindeydi, her yıl suyun menbainden çıkardı. Kökü sabitti, başı da pından dışarı taşıyordu. Curcan ahalisi onun için hurafeler uydurmuş ve onu ta'zime başlamışlardı. Ancak Birûnî halka izah etti ki, bu bir selvi ağacından başka bir şey değildi. Bulunduğu yerde zelzele sonucu bir yarık açılmış ve o da bu yarığa düşmüştü. Sonra yer kapandı ve o yarık suyun menbai oldu.. İlkbaharda su çoğalınca dışarı taşıyor, sonra su azalınca eski durumunu ahyordu...⁷

Birûnî'nin bütün başarılarının altında yatan muhakkak onun kuvvetli ilmî metodolojisiydi. Baraktekin'le başlayan Kabil Türk hükümdarlarının seçerelerini Hintlilerden öğrenmiş olmakla beraber, bunların yazılmış olduğu belgeyi, hernekadar mümkün olmasa da, mutlaka gidip görmek istemesi onun kaynaklar üzerindeki titizliğinin de delili olmaktadır...⁸ O, ileri sürülen iddiaları değerlendirmede de ayrı bir maharete sahipti. Zülkarneyn'le ilgili çeşitli tevehhlerden uygununu seçerek reyini belli ederken, Ye'cüc-Me'cüc'ün "Mesâlik-memâlik" ya da Coğrafya kitaplarında 5. 6. iklimlerin başlangıcında sakin Doğu Türklerinden bir sınıf olarak gösterilmesini onların kendi düşüncesini yollarıyla çürütüyordu⁹.

Biruni'nin âdet, gelenek ve inançlarla da ilgilendiğini görüyoruz. Türklerin yeşimi nazardan korunma ve hazım için, yağmur taşıma yağmur yağdırmak için, mumyayı tıhda faydalanmak için.. kullandıklarını anlatır¹⁰.

Tıp ve kimya ile ilgili kelimelerden bahsederken bunların Türkçelerini de verir (Kitâbu's-Saydala ve Kitabu'l-Cemâhir'inde).

Türklerin âdetleri ve inançlarıyla ilgili olarak verdiği bilgilerden misâller verelim:

7 Birûnî, Tahdidu Nihâyât'l-Emâkin..., 25.

8 Bkz. Birûnî, Kitabu't-Tahkik mâ li'l-Hind, 207, Haydarâbad 1958; A.g.y., Kitabu'l-Cemâhir fi Ma'rifeti'l-Cevâhir, 25, Haydarâbad 1355.

9 Bkz. el-Âsârü'l-Bâkiye an'l-Kurûnî'l-Hâliye, 36, 40-1, Leipzig 1923.

10 Bkz. Birûnî, Kitabu'l-Cemâhir..., 198-9, 218-9, 205.

“Türk topraklarında bir dağ vardır ki onun üzerinden koyunlar ayaklarına sof bağlanmış olarak geçirildikte hemen bol yağmur yağar. Bazan düşman tarafından kuşatılınca Türkler böyle yaparak düşmanı yanılırlar. Bilmeyen onları sihir yaptı zanneder”¹¹

Kimak beldesindeki Mengür denilen dağda asker içtiğinde eksilmeyen bir tathsu pınarının yanında orada secde etmiş bir insana ait ayak izi, onun parmaklarıyla her iki avucunun izi, bir sabi çocuk ayak izi, bir de merkep ayak izi vardır ki gördüklerinde Guz Türkleri oraya secde ederlerdi¹².

Guz Türkleri suda boğulup ölen kimseyi çıkardıklarında cesedini sahilde üzerine koydukları şeyin ayağına ip bağlayarak ipin ucunu suya atmaları ruhun ip vasıtasıyla suya çıkması içindir¹³.

Birüni'nin kitaplarında devrindeki Türk hükümdarları ve onlarla ilgili tarihî olaylar hakkında çeşitli bilgiler de bulunmaktadır.

11 Birüni, el-Âsârü'l-Bakiye..., 246.

12 el-Âsârü'l-Bakiye, 324.

13 Kitâbu't-Tahkîk..., 479.